

KEREKES ENDRE LÁSZLÓ

A rapszodiáról

A Palócföld előző, 2017/3. számában megjelent tanulmányomból kiderült, hogy az európai romantika nemzeti vonalában egy zenei téma (jelen esetben a *Rákóczi-nóta* és a *Rákóczi-induló*) is elég volt ahhoz, hogy feldolgozásával befolyásolja egy nemzet identitását, növelje nemzeti érzését. A 19. század volt a kora a nagy nemzeti zeneszerzőknek, *rapszodoszoknak*, akik „megénekelték” műveikben nemzetük dicsőségét, nagyságát a nép zenéjét felhasználva. Magyar vonatkozásban ez nem kisebb emberre volt igaz, mint Liszt Ferencre. 1846-ban írta: „*Magyarországi tartózkodásom alatt sok töredéket gyűjtöttem, amelyek segítségével újra össze lehetne állítani a zenei eposzát ennek a különös országnak, amelynek énekese, rhapsodosa akarok lenni.*”¹ De kik is voltak azok a rapszodoszok? Hogyan kapcsolódott ez össze a romantika rapszodiáival és rapszodiaszerzőivel? Milyen „formái” vannak a rapszodiának?

A nagy zenei lexikonok, mint például Brockhaus és Riemann műve, illetve a Grove Zenei Lexikon megegyeznek abban, hogy a műfaj gyökerét az antik hagyományokban kell keresni. A *rapszódia* szó a görög *ράπτω* (’varr’, ’foltoz’) és *ὠδή* (’ének’) szavak összekapcsolódásából jött létre, jelentése ’összevarrt ének’. A Homérosz utáni évszázadokban az antik hősoket megéneklő eposzok előadását nevezték így, melyet a *rapszodoszok* adtak elő hangszeres, khitara-kísérettel. A rapszodiák előadásának hagyománya egészen a kései ókorig kimutatható. Legtöbbször ünnepi alkalmakkor, ünnepi összejöveteleken hangzottak el ezek a hősi énekek. Az antik világ legismertebb énekmondója minden bizonnyal az imént említett Homérosz névvel illetett énekmondó, kinek kiléte a múlt homályába vész, illetve az irodalomtörténet az *Iliász* és *Odiüsszeia* címekkel ellátott eposzait tartja számon.

A *rapszódia* mint zenei műfaj a 18. század végén alakult ki. Érdekes módon nem a nemzeti „történeténeklés” hívta életre ezt az antik műfajt. Természetesen volt kapcsolódási pontja az antik énekmondókhöz, de ezt csupán a *rapszodoszok* mintájára elképzelt, epikus, rögtönzészertű, néha töredékes előadásban ragadhatjuk meg. Hogy ki volt az első, aki a zenei kompozícióját *rapszódia* névvel illetve, arról a zenei lexikonok és tanulmányok más-más véleménnyel vannak. Annyi bizonyos, hogy a német Chris-

¹ DOBSZAY László: *Magyar zenei történet*. Gondolat, Budapest, 1984, 235.

tian Friedrich Daniel Schubart *Musikalische Rhapsodien* címmel adta ki kompozícióit három kötetbe sorolva 1786-ban. Az első igazi rapszódiaíak szerzői sem jobban ismertek hazánkban, olykor még a zenetörténészek is megfeledkeznek a két cseh illetőségű zeneszerzőről, Václav Tomášekról² és Jan Václav Voříšekről.³ Tomášek több sorozatban jelentette meg rapszódiait 1810 és 1840 között, Voříšek pedig 1818 előtt jelentette meg 12 kompozícióját Op. 1-es jegyzékszámával, melyeket rapszódiaíknak nevezett el. A két cseh komponistának köszönhetően alakult ki a *rapszódia* mint zenei műfaj, mely címmel karakterdarabokat neveztek meg.

A 19. századi Európa nemzeti (főként azok a nemzetek, amelyek elnyomás alatt éltek) rájöttek arra, hogy identitásukat, nemzeti érzésüket nemcsak szóban, hanem a muzsikában is kifejezésre juttathatják. Ekkor indult el az a hullám a klasszikus zenében, amelyben a híres nemzeti témákat felvonultató rapszódiaíak megszülettek. A magyar zenetörténet, mint ahogyan azt a bevezető gondolatokban is írtam, első nagy *rapszódoszt* Liszt Ferencben látja. Liszt két alkalommal látogatott el Magyarországra az 1830-as és 40-es években: 1838–39 telén volt az első hosszabb időszak, majd később 1846 folyamán tett nagyobb utazást hazánkban.⁴ A későbbi *Magyar rapszódiaíak* szempontjából ezen két út fontos jelentőséggel bírt, hiszen ezen két út alatt gyűjtötte össze azt a zenei anyagot, amelyből később a *rapszódiaíak* korábbi, majd 1851 és 53 között készült végleges változatok alapanyagát adta. Liszt a *rapszódia* címet nem az ekkoriban már divatos rapszodikus, szabad stílusú karakterdarabok után vette. Ő maga fogal-

² Václav Jan Křtitel Tomášek (1774–1850) a 18–19. század fordulójának nagy cseh zeneszerzője és zenepedagógusa volt. Autodidakta módon tanult meg zongorázni és az egyik legnagyobb cseh iskolát hozta létre. Olyan neves muzsikusok tanultak a Tomášek által létrehozott intézményben, mint Alexander Dreyschock és Eduard Hanslick. Kapcsolatban állt a kor neves zeneszerzőivel, például Maria Szymanowskával. Művei mind a klasszikus és a romantikus zene jegyeit magán hordozzák, számos nagyzenekari, kamarazenei kompozíciót, illetve zongoraművet alkotott.

³ Jan Václav Hugo Voříšek (1791–1825) Tomášekekkel együtt a klasszika és a romantika határán alkotó kiváló cseh zeneszerző, zongoraművész volt. Csodagyerekként számos cseh városban szerepelt, majd Bécsbe került. Kapcsolatba került többek között Beethovennel, Schuberttel, Louis Spohrral és Ignaz Moschelesszel. 34 éves korában bekövetkezett halálát követően számos szóló zongoraművet, illetve egy szimfóniát, kamarazenei művet hagyott maga után.

⁴ Liszt ezen két időszakban tett magyarországi hangversenyeiről részletesen értekeznek: DÖMÖTÖR Zsuzsa–KOVÁCS Mária–MONA Ilona–SZIKLAVÁRI Károly: *Liszt Ferenc utazásai a reformkori Magyarországon*. Eötvös Kiadó, Budapest, 2015.

mazta meg, hogy elsősorban „nemzete rapszodosza kíván lenni”, illetve ahogy Festetics Leónak írja 1846. augusztus 5-én „...s Te tudod, hogy ami a Frisset és a Lassant illeti, nem vagyok igénytelen, tekintve, hogy nem kisebbre vágyom, mint hogy isteni jogon én legyek Magyarország királyságának első cigánya, mint ahogy Latour d’Auvergne Franciaország első gránátosa akart lenni.”⁵ Hamburger Klára leszögezi Liszt műveiről írott kötetében⁶, hogy Liszt rapszódiaiban se nem ősi, se nem cigány, se nem egységes zenei anyagból alkotta meg műveit.

Az 1853-ig írt rapszódiaik mindegyike idegen zenei témákra épül, melyek között csárdások, verbunkosok, népies műdalok szerepelnek. Elvétve akadnak olyan zenei témák, melyeknek eredetét nem sikerült kideríteni, viszont jószerivel vannak zenei alapanyagok, melyeket Kossovits Józseftől, Rózsavölgyi Márktól, Csermák Antaltól, Szerdahelyi Józseftől, illetve Egressy Bénitől kölcsönzött. A *rapszódia* első változatában (*Magyar Dalkok* (sic) és *Magyar Rhapsodiák*, kiadták 1839 és 47 között, főként a bécsi Haslinger Kiadónál) Liszt még törekedett az eredeti melódiák minél hitelesebb visszaadására, azonban a későbbi változatokban már a dallamok köré önálló bevezető, átkötő, majd lezáró zenei szakaszokat szerkesztett. Liszt törekedett arra, hogy az előadók visszaadják az általa elvárt, cigányzenekarok által prezentált előadási stílust. A *VII. magyar rapszódia* elé odaírta előadói utasításként, hogy „Im trotzigen tiefsinnigen Zigeuner-Styl vorzutragen”, vagyis „*dacos, mélabús cigánystílusban kell előadni*”. Azonban találkozunk olyan, a szeszélyes, rögtönzésszerű előadásmódot elváró utasításokkal is, mint az *a capriccio*, illetve *Alla zingarese*. Ezekhez a rapszódiaikhoz még hozzátartozik a liszti operaparafrázisokhoz hasonló bravúros és csillogó zongoratechnika, amelyet a mű megkövetel előadójától. Liszt művei között találunk még négy további rapszodiát, amelyek 1881 és 1885 között készültek. Hamburger Klára ezeket „megkésett”, utolsó rapszodiáknak nevezi. Valamennyi Liszt utolsó korszakának stílusát hordozza magán, vagyis inkább siratók, haláltáncok, amelyeknek stílusa leegyszerűsödött és nem a közönség ízlését voltak hivatott kiszolgálni. Kivétel ez alól a *XIX. magyar rapszódia*, mely Ábrányi Kornél *Elegáns csárdás* című művére épül.

A magyar zenetörténet még számos, Lisztéhez hasonló rapszodiát tart számon: Mosonyi Mihálytól, Székely Imrétől, illetve Ábrányi Kornéltól. Ezek többségét az utókor elfeledte, belepte őket az idő jótékony pora és

⁵ Liszt Festetics Leónak írt levelét lásd *Liszt Ferenc válogatott levelei: ifjúság, virtuóz évek, Weimar, 1824–1861* (szerk. ECKHARDT Mária). Budapest, Zeneműkiadó, 1989. 102–103.

⁶ HAMBURGER Klára 2010. *Liszt Ferenc zenéje*. Balassi Kiadó, Bp.

arra várnak, hogy valaki valamikor ismét felfedezze őket és a nagyközönség elé tárja. A 20. század első éveiben készült egy újabb rapszódia magyar földön. Bartók Béla már zeneakadémiai évei alatt foglalkozott Liszt kompozícióival, azonban amikor ő is, mint a fiatal Liszt, zongoraművészi és zeneszerzői munkába kezd, megtalálja önnön zenei hangját. 1904 folyamán megalkotja fiatalkorának egyik fontos kompozícióját, az Op. 1-es *Rapszódiát*. Ez volt az első munka, amelyet valódinak, egyéninek tartott, ezért látta el 1-es opusszámmal. Kroó György is kiemelte, hogy a *Rapszódiában* megmutatkozik a rapszódia-műfaj iránti vonzalma, illetve a verbunkos-népi dallam iránti érdeklődése, mely későbbi zenei nyelvezetét nagyban befolyásolta. Több változatban készítette el a kompozíciót, hiszen megírta szólózongorára, zenekari kísérettel ellátott zongoraszólós változatban, illetve zenekari változatban. A mű történetéhez hozzátartozik, hogy a zenekarra és zongorára írott változatot 1905-ben egy Párizsban folyó zeneszerzői versenyre nevezte be. A zsűri sem első, sem második díjat nem adott ki, Bartók pedig csupán oklevelet kapott a megmérettetésén. Bartókot bántotta a kudarc, azonban művéhez sosem lett hűtlen, sokáig repertoárján tartotta a *Rapszódiát*. Ez a zenei műfaj azonban még később is jelen volt Bartóknál, hiszen műjegyzékében találunk két zongorára és hegedűre írt *Rapszódiát* is.

A nemzeti témájú rapszódiák más európai népeknél is megjelentek. A csehek méltán híres zeneszerzője, Antonín Dvořák is alkotott rapszódákat. Szláv jellegű, főként cseh jegyeket magán hordozó dallamokat dolgozott fel *Szláv rapszódiák* című sorozatában (Op. 45.), melyet 1878 folyamán alkotott meg. Sajnos ezeket a zenekari műveket Csehországon kívül nem igazán tűzik műsorra, sokkal népszerűbbek a szerző két sorozatban megjelent *Szláv táncai*. Ugyancsak szláv népi témákat dolgoz fel Szergej Ljapunov⁷ orosz zeneszerző 1907-ben született *Rapszódia egy ukrán témára* című, zongorára és zenekarra írt kompozíciója. A mű ukrán népdalok átdolgozását foglalja magába virtuóz hangszereléssel és technikával ellátva, illetve tartalmaz még az ukrán kozák táncokra jellemző életteli zenei részeket is. Sajnos Ljapunov kompozíciója sem hangzik el gyakran a

⁷ Szergej Ljapunov (1859–1924) a 19. század végi orosz zenei életnek kimagasló személyisége volt. Kapcsolatban állt korának kiváló zeneszerzőivel és muzikusaisal, például Csajkovszkijjal, Tanyeevvel, Balakirevvel és Ljadovval. Virtuóz zongoratechnikát kívánó kompozíciói manapság kevésbé ismertek (*Transzcendens etűdök*, *f-moll szonáta* stb.), valamint zenekari művei is viszonylag ritkán hangzanak el a hangversenytermekben (*Zelazowa Wola* – szimfonikus szvit Chopin műveiből –, *Hashish* – keleties szimfonikus költemény –, szimfóniák stb.)

hangversenytermekben, pedig dedikációja nem kisebb személynek szólt, mint a 20. század első fele egyik legkiválóbb zongoraművészenek, Ferruccio Busoninak. A 20. század során még számos, népi témájú rapszódia született, például George Enescu *Román rapszódái*, Maurice Ravel *Spanyol rapszódái*, Ralph Vaughan-Williams *Norfolki rapszódái*, illetve Hugo Alfvén *Svéd rapszódái*.

A rapszódia mint zenei műfaj azonban nem csak népi vonatkozásban jelenik meg. A rapszódia mint *karakterdarab* olyan szempontból kötődik az antik hagyományokhoz, hogy jellemző rá a recitáló, rögtönző karakter, illetve a szabados előadásmód. Ezek a jellemzők igazak már a Tomášek és Voříšek által írt kompozíciókra is. A 19. századi „karakterrapszódia” egyik legnagyobb mestere Johannes Brahms volt. Életművében több *rapszódia* címmel ellátott kompozíciót találunk. Valamennyire jellemző a zaklatott, dacos főtéma, majd a nyugodt, szinte már-már idilli mellék téma. Ennek a jellemzésnek kiváló példái az Op. 79-es jegyzékszám alatt megjelent *2 rapszódia*, illetve az Op. 118-as sorozat *g-moll*, valamint az Op. 119-es sorozatot lezáró *Esz-dúr rapszódia*k. Érdekesség még Brahms életművében az Op. 53-as számmal ellátott *Altrapszódia*, melyet 1869-ben Robert és Clara Schumann lányának, Julie-nak írt esküvői ajándék gyanánt. Az alt szólóra, férfikarra és zenekarra írott kompozíció szövegét Johann Wolfgang von Goethe *Harzreise im Winter* című művéből vette. Brahms életművének kutatói régóta úgy vélik, hogy az *Altrapszódia* a Julie iránti érzelmek lenyomata, mementója. A művet közönség előtt 1870. március 3-án adták elő Jénában, Pauline Viardot szőlőjével. Azóta a mű az alt énekesnők egyik népszerű repertoárdarabjává vált.

Eme műfaj a 20. századra sem tűnt el a zenéből, hiszen a század első felében két kiváló, zenekarra és zongorára írott rapszódia született George Gershwin és Szergej Rachmaninov által. Gershwin 1924-ben alkotta meg *Rhapsody in blue*⁸ című művét. A szerző eredetileg *szimfonikus blues*ra gondolt a mű megalkotásakor, mint műfaji megnevezés azonban végül a *rapszódia* mellett döntött. Ebben a kompozícióban a komolyzene és a jazz stílusjegyei keverednek mesteri módon. A mű a bemutatón hatalmas sikert aratott. A közönség soraiban ott volt Rachmaninov, Leopold Stokowski, Igor Stravinsky és sokan mások. A közönség ujjongva fogadta Gershwin művét, amelyben az amerikai nemzettudat kifejezését látták

⁸ Érdemes megjegyezni azonban, hogy a magyar terminusban használt „kék” megnevezés téves. Jóllehet, a „blue” szó angol direkt jelentése ’kék’, azonban a szó a szlengben levertséget, szomorúságot, rosszkedvűséget jelent. Ezt a jelentést ismerve jobban megérthetjük a mű hangulatát, mondanivalóját.

megvalósulni. A kritika is kedvezően számolt be erről a műről, mely azóta is töretlen népszerűségű.

A rapszódia műfajának másik 20. századi képviselője Rachmaninov *Rapszódia egy Paganini-témára* című zenekari zongoraműve. A mű 1934-ben született, az amerikai emigráció éveitől. Rachmaninov egy népszerű témához nyúlt, Paganini *24. capricciójához*. A témát előtte jó néhányan (Liszt, Brahms stb.) feldolgozták, így merész ötlet volt a szerzőtől egy ilyen témához nyúlni. Mindazonáltal olyan művel van dolgunk, ahol a témát több változatban mutatja be, a 7. variációban a *Dies Irae* témával párosítva. Ezt összegezve megállapíthatjuk, hogy Rachmaninov nem a liszti gyors-lassú-gyors tempót váltakoztató rapszódia mintáját követte, hanem a variációs szerkesztési módot használta fel, azonban műve a rapszódia műfajának egyik ékkövévé vált.

A fenti példák alapján kijelenthetjük, hogy az antik gyökerekkel rendelkező *rapszódia* mint zenei műfaj az egyik legszínesebb, legváltozatosabb zenei formává vált a 19. századra, hiszen nemcsak a népek „nagyságát” mutatták be a tőlük vett zenei forrásokkal, hanem egyúttal a művészi kiválóságot, szabadságot voltak hivatottak szolgálni, zengeni.